

Történelmi műhelymunka

– avagy az önkorlátozás régi tibeti gyakorlata

„Áldott föld ez, Tibet földje,
benne kincsek garmadája.
Rajta bárány, jak temérdek,
mint csillagok égi nyája.”
(Tibeti népdal)

A marxista filozófia és történetírás mindenkor igen élénk érdeklődést mutatott az ázsiai társadalmi és gazdasági viszonyok iránt. Elszántan igyekezett bizonyítani, hogy a materialista gondolkodás és a marxista világlátás minden korábbi társadalomfilozófiát és történelemszemléletet felülmúl, minden egyes társadalmi jelenségre meggyőző magyarázattal szolgál, valamint a társadalmi folyamatok tervezésének is a legalkalmasabb eszköze. Gyorsan és könnyedén félresöpörte a társadalomfilozófiai gondolkodás minden korábbi formáját, mindenekelőtt az őket közvetlenül megelőző német idealizmus tanításait.

Az idealisták vezéralakjának, G. W. F. Hegelnek a filozófiáját Marx és hívei – ahogy ők mondták – a feje tetejéről a talpára állították, ezzel együtt azonban megtartották és továbbfejlesztették a felvilágosult idealisták legsúlyosabb téveszméjét, a történelmi haladás elvét. Hegel ennek a haladáshitnek volt a főpapja. Főpapként ugyan megbuktatták, de történelemfilozófiájának azt a gondolatát, hogy az emberiség töretlenül a tökéletesedés irányába tart, a marxisták változatlanul hirdették, ezt az állítást helyezték ideológiájuk középpontjába. A tökéletesedés irányát pedig – szerintük – a marxi társadalmi folyamatok mérnökien megtervezett stációi jelzik legpontosabban, sőt ezek jelölik ki. Az egyetemes fejlődés kijelölt állomásait azután mindenütt a világon elérik azoknak a népeknek a társadalmi, amelyek a fejlődés útjára lépnek. Minden bizonnyal elérik, bárhol éljenek, és bárkik legyenek is – állították meggyőződéssel.

A történelmi haladásnak (fejlődésnek) ezt az utópisztikus gondolatát a marxista ideológia eltökélt munkásai (kisebbség nagyobb igazításokkal) sikeresen alkalmazták a nyugati típusú társadalmakra. Csakhogy éppen ez a történelmi folyamat, a „haladás” folyamata volt az, amelyet semmiképpen sem sikerült a régi ázsiai történelem konstrukciójába illeszteni. Ázsia történelmének kérelhetetlenül stabil változatlansága (más szóval: *mozdulatlansága*, azaz türelmes törekvése több évezredes társadalmi rendjének fenntartására) összeegyeztethetetlennek mutatkozott mindenféle (ráadásul forradalmi) változást számonkérő, sőt sürgető haladás- vagy fejlődésgondolattal. Pedig hát az egész világ folyamatosan a marxisták által kítűzött történelmi végpont, vagyis a kommunista világállam felé halad, és ebből Ázsia sem maradhat ki – vallották ideológusaik. Erről a „történelmi szükségszerűségről” győzködtek jó évszázadon keresztül Ázsia sok száz millió lakóját a marxizmus megszállott propagandistái, azzal a szándékkal, hogy megmagyarázzák nekik, miért is akarják gyökeresen felforgatni országaik jól bevált társadalmi berendezkedéseit. Marxék már a 19. század közepén felkészültek arra, hogy ha e földrész társadalmi *spontan* történelmi változásai következtében a jövőben más irányt vennének, mint a haladás általuk tervezett iránya, akkor azonnal kéznél legyen az indoklás, hogy történelemcsinálók miért is sietnek olyan gyorsan Ázsia lemaradó népeinek a segítségére. Tudják és értsék az ázsiaiak, hogy ilyen esetekben csakis történelmi küldetésüket teljesítik: eltévelyedésüket igazítják helyre. Ahogy ezt a marxisták a világ más népeivel is mindig megtették, ahol megegyeztek.

Csakhogy ideológusaik Ázsiában semmiféle korábbi mozgást, legfőképpen történelmi irányúnak nevezhető változást nem találtak, amelynek folytatásaként feltűnethető lett volna egy ilyen lázas – társadalmi végállapot felé – törekvés. Nem volt mit folytatni. Ezt már (Hegel nyomán) Marx és Engels is kénytelen volt belátni. Csakis „despotizmust és hivatalnokuralmat, elnyomást és bürokráciát, uniformizáló nevelést, konfucianus dresszúrát és babonát, feudális nemesi kiváltságokat, a parasztok kizsákmányolását, sematizmust és rutinszellemet, belső ellentmondásokból fakadó társadalmi feszültséget, valamint megrekedést, történelmi tehetetlenséget, passzivitást, stagnálást, pangást és tespedést” találtak – ahogy ezeket a közhelyeket kivétel nélkül kötelességüknek érezték elsorolni mindannyiszor, amikor munkáikban az ázsiai társadalmakat jellemezték.

A marxista ideológusok – 20. század végi hanyatlásukig – csaknem kétszáz éven át kötelezőnek érezték minden egyes történelmi és társadalmi mozzanat becsmérlését, amelynek iránya nem a szocializmus végállapota felé mutatott. Ezért nem volt szabad észrevenni és emlegetni a régi ázsiai társadalmak egyetlen pozitív jellemzőjét sem. Bármiféle helyi (nem egyetemes) elgondolásból származó korábbi társadalmi formáció legkisebb elemének elfogadása is az ideológiai beavatkozás, majd átalakítás akadályát képezte volna a szemükben. A marxista ideológia és politikai gyakorlat e tekintetben sem volt igazán megengedő.

Mindezek ellenére a marxista filozófiát egészen a kelet-európai társadalmi rendszerek összeomlásáig, vagyis csaknem az ezredfordulóig igen élénken foglalkoztatták a régi ázsiai társadalmak rétegződésének kérdései, valamint az ázsiai gazdasági formák kialakulásának és működésének szabályai. Tegyük gyorsan hozzá, hogy ezek a kérdések valószínűleg nem csupán ideológiai és politikai megfontolásból voltak társadalomtudósai számára fontosak, hanem minden bizonnyal őszintén izgatták őket. A régi ázsiai társadalmak rétegződésének kérdései, valamint azok akkor már jó ideje teljes mértékben megválaszolatlanok voltak. Az ázsiai társadalmi berendezkedéseknek azok a formái, amelyeket a marxisták szenvedélyesen kutattak, a nyugati filozófia és történelemtudomány mindegyik irányzata előtt szinte mindmáig teljesen ismeretlenek és feltáratlanok.

Akkoriban leginkább az a kérdés volt mindenki számára izgató, hogyan következhet a régi Ázsia társadalmainak berendezkedéseiből az az európai történelem szemében teljesen valószerűtlen (korszakolthatatlan és elemezhetetlen) *mozdulatlan* történelem, amelyet az imént már említettünk. Valójában a Nyugat az egész ázsiai földrészt nem tudta elhelyezni világképében – sem gazdasági, sem történelmi, sem kulturális szempontból. A régi ázsiai társadalmak életének sajátosságai európai nézőpontból jórészt értelmezhetetlenek, anomáliásnak bizonyultak. Az európaiak társadalomtudományi ismeretei Ázsiában a legtöbb területen csődöt mondtak.

A művelt Nyugatot persze nem az ázsiaiak szervezeti kultúrája és egyéb szellemi értékei érdekelték elsősorban

(a két kultúra érintkezésének egész, hosszú története során), de miután Ázsia anyagi javait eltulajdonították, szűkebb körben itt-ott az is felvetődött, hogy vajon miből, milyen szellemi környezetből is származtak ezek a javak. Valljuk be, egészen a marxisták megjelenéséig ez a kérdés az európai filozófiában értékelhető módon nemigen került napirendre, a nyugati hódítók zsákmányoló élcsapatai pedig főképp nem foglalkoztak vele. A filozófia korábbi korszakait vagy nem érdekelte Ázsia szellemisége, vagy később, amikor az újkori tudományosság divatja – különösen a felvilágosodás, vagyis az ész századában – e tárgyban is kötelezővé tette a véleménynyilvánítást, az európai filozófusok máig emlékezetes, felülmúlhatatlanul ostoba és képtelen állításokkal lepték meg a gondolkodó világot. Ma is csak „csodálhatjuk” többek között Montesquieu, Voltaire vagy Adam Smith elszomorító eszmefuttatásait.

Velük csaknem egyidőben a romantika is elő-elővette az ázsiai kultúrák „egzotikumait”, sajnálatos módon ők is minduntalan téves megállapításokra és következtetésekre jutottak. Legtöbbször már kiindulópontjuk is hibás volt, nemegyszer ismereteik forrásai is megbízhatatlanok. Ázsiáról a legsúlyosabb verelatlanságokat a német idealisták állították, élükön Herderrel és Hegellel, pedig ők már hozzáférhettek volna megbízható forrásokhoz is. Csak hogy nem vették hozzá a fáradságot.

Egy szó, mint száz: nem szoktuk ugyan mondogatni, de több szempontból is igen beszédes tény, hogy a nyugati világban a marxisták voltak az elsők, akik valódi érdeklődést mutattak az ázsiai történelem, társadalmak és kultúrák iránt. Mindezt (emlékszünk még rá), *felépítménynek* nevezték (Marx elgondolása volt), az egész alapjának pedig a gazdaságot tekintették. Az ázsiai gazdaság – nyugati társadalomtudományi módszerekkel – felfedhető jellemzői azonban semmiféle rokonságot vagy hasonlóságot nem mutattak az ázsiai gazdasági jellemzőkkel. Pedig hát addig, amíg a felépítménynek (történelemnek, társadalomnak, kultúrának) az alapját képező gazdaság szerkezetét és ennek működési módját nem ismerjük, addig – vélték a marxisták – a világon semmit (legfőképp semmi fontosat) nem tudunk a legkiterjedtebb és legnépesebb földrész lakóiról.

Az ázsiai gazdaság „titkát” a marxisták szerint az „ázsiai termelési mód” kérdésének megnyugtató megválaszolása tárta volna fel, amennyiben a régi Kelet társadalmi életének sűrűjében sikerül megtalálni a gazdaság kulcsát. Am úgy látszik, hogy ez a kulcs máig valahová igen mélyen van elrejtve a nyugati tudományosság szeme elől: az ázsiai termelési módról ma sem olvashatunk sokkal többet (és *mást* sem nagyon), mint amit Marx megállapított róla, amikor 1853-ban először vetette föl a kérdést, és nyitotta meg vele az azóta is tartó bizonytalankodások és viták sorát.

•

Ebben az évben Marx egy cikksorozatát indított a „keleti társadalmak problémáiról” a New York Daily Tribune-ban, amely cikksorozatnak egyik mondata megállapította, hogy az angol ipar behatolása Indiába „*létrehozta a legnagyobb és – őszintén szólva – az egyetlen társadalmi forradalmat, ami valaha lezajlott Ázsiában*”. Miután Engels ezzel a valóban helytálló gondolattal azonnal egyetértett, Marx megírta neki levélben, hogy ebből a teljes „forradalom nélküliségből” az következik, hogy „*Kelet valamennyi jelenségének [...] alapja abban van, hogy nem létezik földmagántulajdon*”. Marx annyira megörült ennek a gondolatnak, hogy még azt is hozzáfűzte: „*Ez az igazi kulcsa még a keleti mennyországnak is*”.

Azt hitte, ennyire egyszerű az ázsiai társadalmi és gazdasági viszonyok feltérképezése és magyarázata. Ez

a gordiuszinak látszó megoldás (valójában persze álmelegoldás) meg Engelst bátorította föl annyira, hogy röviden és velősen néhány mondatban kibontotta, majd le is zárta a témát válaszelevelében, összefoglalva az ázsiai társadalmak (közös!) kormányzási alapelvét és teljes intézményrendszerét: „*Valóban az a kulcsa az egész Keletnek, hogy ott nincs földtulajdon. Ez az alapja politikai és vallási történetének. De miért van az, hogy a keletiek nem jutnak el a földtulajdonhoz, még a feudálshoz sem? Azt hiszem, ennek fő okát az éghajlatban, valamint a talajviszonyokban, különösen a nagy sivatagsávokban kell keresni, amelyek a Szaharától Arábián, Perzsián, Indián és Tatár földön át egészen a legmagasabb ázsiai felföldig húzódnak. A földművelés első feltétele itt a mesterséges öntözés, ez pedig vagy a községek és tartományok, vagy a központi kormány dolga. Keleten a kormányzatnak mindig is csak három ügyszálya volt: pénzügyek (a belföld kifosztása), háború (a belföld és külföld kifosztása) és közmunkák, az újratermelésről való gondoskodás.*”

Az idézett bekezdésből, sajnos, a marxista mindentudás fölényessége és ennek durva tónusa vehető ki mindekenélőtt. Pedig sok igazság is van abban, amit Marx és Engels elég gyorsan felismert és megfogalmazott „Ázsia problémáiról”. Csak nem kellett volna mindezt alfának és ómegának tekinteni, és nem kellett volna belőle végkövetkeztetéseket levonni. (Nem feladatunk itt vitába bonyolódni Engelsszel, ám hiszékenyebb olvasóink kedvéért mégis meg kell jegyeznem, hogy a fent idézett, a „keleti kormányzati ügyszályokról” szóló mondat utolsó állításának minden szava képtelenség, mórckás fantáziálás. Egyetlen ázsiai kormányzat sem közmunkából tartotta fenn országát. Sajnos Engels többi állítása is erősen sántít.)

De nehogy mi is igazságtalanok legyünk az idézett szerzőkkel, gyorsan jegyezzük meg, hogy ezt a felületet elképzelést Ázsiáról, valamint az okatlan magabiztosságot és fölényességet a német marxisták a német idealistáktól vették át. Ugy is mondhatnánk (teljes joggal), hogy ez mind szorosan hozzátartozik Kelet felületes hegeli szemléletéhez és megítéléséhez. Csakhogy a marxisták esetében (a nem különösebben rokonszenves szerénységén túl) ez a felületesség még *további* szakmai hibákkal is súlyosbodott. Pedig nekik már az idealistáknál is sokkal több lehetőségük lett volna megbízható forrásokhoz hozzájutni az ázsiai társadalmak történelméről, és nem lett volna nehéz értelmes következtetéseket levonni a már megismert és feltárt körülményekből. Sajnos a múlt és a jelen konkrét kérdéseit illetően ők sem láttak meszebb, mint elődeik. Csak a jövő utópista víziója lebegett a szemük előtt a mérhetetlen, homályos messzeségben, és ideges sietség űzte-hajtotta őket, hogy Ázsiában is *haladjon*, azután beteljesedjen végre a világtörténelem.

Nem volt kétséges, hogy az ázsiai világ sem olyan egyszerű, mint ahogy Marx és Engels az itt idézett néhány mondatban elintézte. Ők maguk is számos alkalommal visszatértek az ázsiai termelési mód és a hozzá kapcsolódó társadalmi formák kérdéseihöz, de valljuk be, tovább sohasem jutottak. Számomra (és itt most nem állhatom meg, hogy hangot ne adjak több évtizede tartó döbbenetemnek) nem annyira az ázsiai társadalmi formák iránti érzéketlenségük, vakságuk és tudatlanságuk volt minden alkalommal meglepő, amikor írásaikat olvastam, hanem az a keleti világgal szemben érzett és egészen gátlástalanul kinyilvánított, olykor *gyűlöletig fokozódó megvetés*, ami minden állításukban benne van, és ami minden jelzőjükből kiérződik. Sohasem értettem ennek az okát, már a német idealisták munkáiban sem. Jól látható ebből, hogy „Marxék” ebben a vonatkozásban is „Hegelék” legkiválóbb tanítványainak bizonyultak. Bárhol csapjuk is fel bármelyikük (Kant, Herder, Hegel, Marx vagy Engels) munkáját, Ázsiáról mindanny-

Szajkó István: Nézelődő

nyian ezen a hangon szólnak, szinte kivétel nélkül minden alkalommal. Ismét Marxtól idézem (most Indiáról), hogy teljes képet alkothassunk magunknak az európai ságnak erről a máig jellemző vonásáról:

„[N]em szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezek az idillikus faluközösségek, bármily ártalmatlannak látszanak is, mindenkor szilárd alapzatai voltak a keleti despotizmusnak, hogy az emberi szellemet a lehető legszűkebb körre korlátozták, a babona engedelmes eszközévé tették, a hagyományos szabályok rabjává süllyesztették, megfosztották minden nagyságtól és történelmi energiától.

Nem szabad megfeledkeznünk a barbár önzésről, amely valami nyomorúságos földdarabra összpontosulva nyugodtan szemlélte birodalmak pusztulását, kimondhatatlan kegyetlenségek elkövetését, nagy városok lakosságának lemészárlását, és nem fordított erre több figyelmet, mint a természeti eseményekre, miközben maga is tehetetlen prédája volt bármely támadónak, aki egyáltalán arra méltatta, hogy észrevegye.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ez a méltatlan, tespedő és tengődő élet, ez a passzív létforma a másik oldalon, ellenkező végletként vad, céltalan, féktelen romboló erőket idézett fel, és magát a gyilkosságot vallásos rítussá avatta Hindusztaiban.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezek a kis közösségek kaszt-megkülönböztetésekkel és rabszolgákkal szennyeződtek, hogy az embert a külső körülményeknek vetették alá, ahelyett, hogy a körülmények urává emelték volna, hogy az önfejlődő társadalmi állapotot megváltoztathatatlan természeti végzetté alakították át, és ilyképpen egy brutalizáló természetkultuszt hoztak létre, amely szem elé tárta lealacsonyodását azzal, hogy az ember, a természet ura, áhítatosan térdre hullott Hanumán, a majom, és Sabalá, a tehén előtt.”

Ilyennek látták az ázsiai (itt éppenséggel az indiai) szellemet és a belőle fakadó történelmet a marxisták. Közben becsmérő jelzőik a valótlanságok hosszú sorát

állító írásaikban egyre csak szaporodtak, helytálló, pontos társadalmelemzést Ázsiáról sohasem sikerült készíteniük. Pedig egyre nagyobb szükség lett volna rá, hiszen politikusaik egyre nagyobb szabású világüdvözítő elképzelésekkel álltak elő. Az ázsiai társadalmak átalakításához azonban nem ártana tudni, hogy mit is kell átalakítani, és pontosan mivé, ami majd – a haladás nyílegyenes útjára állítva – meg sem áll a végkifejletig, a kommunizmus világrendszerre válásáig.

Csakhogy hosszú évtizedek elmúltával sem sikerült kideríteni, minek az átalakításához is fognak majd hozzá az átalakítók, és hogyan is kell abból haladásra alkalmas „önfejlődő társadalmi állapotot” létrehozni. Ázsia sötét ló maradt továbbra is. Csupán abban sikerült a sorsa felől megállapodni, hogy a múltját ennek a világnak is „végképp el kell törölni”, és megrekedt, tespedő társadalmát „fel kell törni” és „európaizálni kell”, miként még Marx gondolta, majd jelentette ki egykor, mindjárt a mozgalom elején, talán még radikális ifjúhegelianus korában. Am ahogy a technikailag „magasabb rendű” európai civilizáció kapitalistái, úgy a szocializmus későbbi élharcosai is csak pusztítani tudtak Ázsiának azokon a tájain, ahol a térítés szándékával megjelentek. Hasznosabb lett volna pontosan eldönteni és végiggondolni, hogy mit is akarnak tulajdonképpen, mi is a teendő Ázsiában, ha van egyáltalán.

Marxista szempontból az 1920-as évek vége felé már tarthatatlanná vált a helyzet, igen rossz fényt vetett ideológiáikra, hogy sehogy sem boldogulnak az ázsiai feladatok elméleti kidolgozásával. A marxisták ugyanis feltétlenül elő akartak rukkolni valamilyen – grandiózus politikai és gazdasági hadműveleteiket igazoló – ideológiával, az egész világot meg akarták győzni ázsiai térhódításuk történelmi szükségszerűségéről. Nem úgy, mint elődeik, az

európai, úgynevezett polgári társadalmak gyarmatosítói, akik „szerényen” megelégedtek a „civilizátor” szerepével, amikor katonáik élén bevonultak Ázsiába. (Valljuk be, nem volt ez rossz szereposztás, hasonló bevonulások esetében máig ezt használja a nyugati világ.) Hogy végre tudományosan is alátámasztható eredmény születessen, amire a marxista politikai vezetés sokat adott, ideológusaik 1928-tól kezdve pezsgő, nagy vitákat rendeztek az ázsiai kérdésről a Szovjetunióban, Leningrádban és Moszkvában.

Filozófusok, orientalisták, történészek, politikusok és újságírók vettek részt az évekig tartó lázas vitában, közöttük nemcsak szovjetunióbeliek, hanem nyugatiak (például Karl August Wittfogel, a német–amerikai sinológus és drámaíró) és két magyar is, Varga Jenő és Magyar Lajos. Magyar eleinte újságíróként, majd szovjet diplomataként éveket töltött Kínában, és jó szakértőjévé vált a területnek. Ígéretes pályája mégsem folytatódhatott, 1938-ban elítélték, és Moszkvában kivégezték. Több írása látott napvilágot a kínai gazdaságtörténet kérdéseiről történelemfilozófiai megközelítésben, ami a korabeli Szovjetunióban egyáltalán nem volt megszokott. Némelyik munkája magyarul is olvasható kötetben: *Kései tudósítások*, Budapest, 1966., és *A kínai mezőgazdaság hagyományos szerkezete*, Budapest, 1981. (Érdekességként: Magyar Lajos Péchy Blanka színésznő férje volt, akinek alapítványa, a Magyar Lajos-díj, még a rendszerváltozás utáni első években is életben tartotta a diplomata emlékét.)

A több évig tartó szenvedélyes vita sem vezetett azonban eredményre a Szovjetunióban, viszont már olyan messzire eljutott a végtelen tanácskozások híre, és olyan nagy nyilvánosságot kapott a marxisták megoldatlan dilemmája, hogy a vitát le kellett állítani. 1931-ben levél érkezett a moszkvai illetékesekhez Sztálintól, amelyben leszögezte, hogy éppen ideje véget vetni egy olyan (kínos) disputának, amely a marxizmus és bolszevizmus alapkérdéseit teszi vita tárgyává. Ezzel a résztvevők addigra már tetemes létszámú csoportja egycsapásra beszüntette a diskurzust, a kudarcot több évtizedes csend követte.

Az ázsiai termelési mód vitái azért fulladtak kötelezően kudarcba, mert az ázsiai társadalmak tüzetesebb vizsgálata során kiderült, hogy a kutatók és az érdekelte ideológusok csaknem annyiféle ázsiai termelési móddal találkoztak (a múltban és a korabeli jelenben is), ahány faluval, ahány emberi közösséggel – egész Ázsia területén. Persze voltak ezeknek a különféle termelési körülményeknek és módoknak közös vonásai (jellemzői), de voltak teljesen egyediek is, amelyek a szigorú tipizálásra törekvő ideológusokat igencsak zavarba ejtették.

Az ázsiai tájak lakói mindenkor annyira különböző földrajzi és klimatikus (valamint *részben* társadalmi) viszonyok között éltek – és körülményeikhez a hosszú évezredek során olyan érzékenységgel tanultak meg igazodni –, hogy olykor még egyetlen lakóhelyen belül is többféle „ázsiai termelési mód” alakult ki. (Egészen másképpen természetették és dolgozták fel a kínaiak és az indiaiak az árpát a déli fekvésű magashegyi földeken, mint a tibetiek az északi völgyekben. De az egymással szorosan szomszédos, ám különböző klimatikus adottságú területeken is különböző munkamódszerek bizonyultak hatékonyak. Valójában teljesen természetes, hogy sok mindent másképpen kell csinálni egymástól sok mindenben különböző körülmények között.) A sikeres gazdálkodási módok sokféleségének kialakulása pedig arra utal, hogy a Marxék és idealista elődeik által is mindenkor hangosan becsmértelt ázsiai faluközösségek nem is voltak annyira babonásan ostobák és életképtelenek. A földrajzi (fizikai) és társadalmi adottságokhoz való finom igazodás legmagasabb fokát valósították meg; igaz, a megmaradás érdekében nem is volt más választásuk.

A különféle (igen gyakran extrém) *külső* körülményekhez való különféle sikeres alkalmazkodás lehetőségei és

módozatai a közösségek *belső* szervezeti formáira is jelentős hatással voltak. Teljesen nyilvánvaló ugyanis, hogy minden közösségnek azt a szervezeti formát kell felvennie (alkalmaznia), amelyik leginkább képes az előzőleg felmért (felbecsült) körülményekhez való igazodásra. Vagyis különféle külső körülmények között a belső társadalmi viszonyok is épp olyan változatosak, mint a termelési módok és viszonyok. A faluközösségek szervezeti működése, a munkamegosztás, de még az együttélés módozatai, például a családi élet körülményeinek kialakítása is az imént elsorolt külső körülmények szigorú figyelembevételével történhet. (Például máig létezik Ázsiában olyan földrajzi adottságok között élő közösségek, amelyek rákényszerítik az embereket akár a többnejűség, akár a többférjűség vállalására.)

Mindezeknek a körülményeknek a pontos megismerése és tudomásulvétele egyáltalán nem egyszerű feladat, a hozzájuk való alkalmazkodás ideális formáinak kidolgozása még kevésbé. Az ázsiai faluközösségeknek mégis mindenütt sikerült megvalósítaniuk „idilli köztársaságait”, ahogy Marx fogalmazott egyik levelében, persze igencsak rosszálló értelemben. Szerinte ugyanis ezek a faluközösségek, bár „az ázsiai gazdaság alapegységei”, és mint gazdasági bázisra egész birodalom is építhető rájuk (mint például a kínai), fejlődésképtelenek, valamint nem teszik lehetővé, hogy az egyén „leszakadjon a közösség köldökzsinórjáról”. „Feltörésüket” és „európaizálásukat” ezért érzik történelmi kötelességüknek a marxisták, ezért tekintik a folyamatot történelmi szükségszerűségnek.

1928 és 1931 között a Szovjetunióban hivatalosan biztosan nem kerülhetett említésre az ázsiai termelési módok szinte végtelen sokasága, de mivel az épp eléggé számos elmélet közül is mindegyik résztvevő csak a sajátját képviselhetett felelősen, nyilvánvalóan lehetetlen volt az álláspontok egyeztetése. Magyarul: az ázsiai termelési mód kérdéseit illetően teljes képtelenségnek bizonyult egyezésre jutni. Annyi álláspont (és nem is mind makulátlanul marxista), ahány résztvevő, valamint felbecsülhetetlen számú publikált vélemény a világ minden tájáról – ennyi elgondolásból nem születhetett egyetértés. Bizonyára voltak, akik tudták ezt előre. De azok (ha tehették) részt sem vettek a vitában. Akik pedig részt vettek – hogy a korabeli „civil világ” előtt ne legyen annyira nyilvánvaló a hosszú, tudós diskurzus eredménytelensége –, végül közzétették azt a vitázó megállapítást, hogy a keleti társadalmak lényegében feudális társadalmak, de *sajátosan* feudálisak: „őstársadalmi csökevényeket hordoznak magukban”.

Tibetben (másképpen a Hó Országában vagy a Világ Tetején) egyfelől a teokratikus államrend határozta meg a társadalmi élet kereteit egészen a legutóbbi időkig, másfelől a Himalája, a Transzhimalája, a Pamír és a Kunlun égbenyúló hegyei. Vagyis a tibeti szellemiség tartalmi és külső jellemzőit leghatározottabban az államforma és a földrajzi körülmények írták körül. Mindkét körülmény kultúraformáló erejét pedig a teokrácia korának (17–20. század) valóban sajátos gazdasága, és az ennek megfelelő korabeli társadalmi munkamegosztás szerkezete magyarázza.

A tibetiek csakugyan a világ tetején élnek, nem véletlenül nevezték így országukat már az első arra járó nyugati utazók. A vándorló tibeti törzsek egykor a Föld legmagasabb összefüggő hegyrendszerén telepedtek meg, ahol a legalacsonyabban fekvő termékeny folyóvölgyek (például a Brahmaputra völgye) is 3000 méter magasan vannak. Itt egyedül ezekben a völgyekben lehetett és lehetséges ma is földműveléssel foglalkozni, gabonát, némely gyümölcsöt és zöldséget termeszteni. Tibetben a föld megművelésének más tájakon ismeretlen, szűkös lehetőségei határoz-

ták meg a munkavégzés összes körülményét és módját, a társadalmi munkamegosztás egész rendjét. Így például az élelmiszer-termelés, az ellátás feladatainak rendkívüli munkaigényessége jelölte ki a szellemi élet területének határait is a teokrácia korabeli tibeti társadalomban.

A gabonatermelésnek Tibetben – megint csak elsősorban a meghatározó környezeti, klimatikus adottságok következtében – alig-alig kínálkoznak lehetőségei, a melegebb, szélről védett völgyek időjárását is csak az árpa tűri, s ezt is csak ott lehet termelni, ahol a köves-kavicsos talajt legalább vékony humuszréteg fedi. Ezért aztán a földeken végezhető kevés munka sohasem tudta lekötöni egy-egy falu közösségének teljes munkaerőjét. A mezőgazdaság más ágazatai is alig kínáltak munkalehetőséget, így például a tibeti területek legnagyobb részén szó sem lehet gyümölcsstermesztésről, hiszen 3500 méter fölött alig él meg egy-két fajtája, de nemigen virágozhatott erre felé az állattenyésztés sem. Kevés olyan ellenálló állatfaj létezik, amelyik elviseli ezeket a körülményeket. (Közülük a jak a legszívósabb, ezért a legkedveltebb állat Tibetben. Ez az igénytelen, jámbor állat beéri a magashegyi száraz kórókkal, s meleg bundája megvédi a hidegtől, a gyakori hóviharoktól, így aztán ötezer méter felett is tenyésztik a nomádok.)

Mindzen körülmények között tehát a régi Tibetben úgy kellett az itt élőknek berendezkedniük, és a fennmaradásukhoz szükséges munkavégzést megszervezniük, hogy ez a soványka föld, állataikkal együtt ellássa őket élelemmel, és megéljenek belőle azok is, akiknek a földeken és az állatok körül nem jutott munka. Ezt a cseppet sem könnyű feladatot évről évre olyan sikeresen oldották meg a tibeti falvak lakói, hogy az ország történelme nem tud éhínségről, lakói nem ismerik a szűk esztendő okozta nyomorúságot. Valóságos gazdasági csoda, hogy a tibetiek – ésszerű „munkaerő-gazdálkodással” és a földeken végzett munka tökéletes hozzáigazításával a szélsőséges földrajzi és időjárási körülmények okozta gyors változásokhoz – el tudták kerülni az ínséget, és ennek szörnyűséges következményeit, mint például a járványokat. Ráadásul úgy sikerült megszervezni és elvégezni az ellátási feladatokat, hogy a munka eredményeképpen el tudták tartani a buddhista kolostorokban élő társaikat is. A teokratikus államrend megerősödésétől, tehát a 17. század közepétől egészen a 20. század közepéig Tibetben az összlakosság *több mint egyharmada* élt kolostorokban, ezeknek csak kisebb hányada végzett mezőgazdasági termelőmunkát a kolostor birtokain, vagy állított elő forgalmazható kézműipari termékeket.

Ennek a világi és kolostori munkavégzők arányát tekintve igencsak különösnek mondható társadalmi rétegződésnek a létrejöttében megint csak az eddig már többször említett környezeti és gazdálkodási körülmények játszottak döntő szerepet. Mondhatni, ezek a körülmények diktálták a társadalmi megegyezést és gyakorlatot, a legapróbb részletekig. Többek között ezekből a körülményekből származik az a szokás és szigorúan vett szabály a korabeli Tibetben, amely a falvakban kötelezővé tette, hogy minden parasztszalád legalább egy fiúgyereket kolostorba adjon szerzetesnek. Még nagyobb tisztesség volt több fiút állítani a Szent Tanítás szolgálatába, ugyanis az volt az ésszerű követelmény, hogy csupán annyian maradjanak otthon a családokban, amennyire a mezőgazdasági munka elvégzéséhez feltétlenül szüksége volt a falunak. A többi, a „munkaerő-felesleget” tehát kolostorokba küldték, ahol a falubeli (közösen vagy egyénileg művelt) földek terményeivel látták el őket. Még tovább bonyolítja ezt a „tibeti termelési módot”, hogy a kolostorok földbirtokain is a faluközösségek végezték a munkát, amennyiben a szóban forgó kolostornak volt (mert lehetett) földbirtoka. Léteztek ugyanis olyan kolostorok, amelyeknek különféle okokból nem volt (mert nem lehetett) semmiféle tulajdona.

Így kerülték el tehát a tibetiek azt a nyugati világban a közelmúltban (a legutóbbi több mint fél évszázadban) igen gyorsan kialakult helyzetet, amelyben a gazdák a nagyüzemi mezőgazdaság módszereivel (például a gépesített termeléssel és a műtrágyázással) arra kényszerítették a földjeiket, hogy egyre több természettel szolgáljanak, aminek jól ismerjük a következményeit: a környezetpusztítást és a mérgezett élelmiszereket. A túlnépesedett tibeti falvak munkaképes, életerős fiataljai, ha akkoriban nekifeszülnek a földnek, és megkövetelik tőle, hogy évről évre több terményt adjon, alig néhány év alatt teljes egészében beforgatják azt a vékonyka humuszt az alatta fekvő kavicsrétegbe, ami addig, több száz éven keresztül mindannyiuknak megadta az éppen elegendő mennyiségű gabonát.

Vagy pedig: a leleményes, okos fiatalok, ha otthon maradnak és rákényszerülnek, hogy földművelésből éljenek, Tibetben is „feltalálják” a nagyüzemi termelési módszereket, a termőföld hatékony sanyargatását, tönkretételét. Mintha előre látták volna mindkét végkifejletet, a falvak bölcsei egy merész döntéssel mindkettőt elvetették, és kolostorba küldték az ifjakat (az ún. munkaerő-felesleget), akiket ezzel kötelező szellemi munkavégzésre „ítéltek”. Figyelmüket ezentúl egész életükben a szellemi tevékenység kötötte le, helyzetüket mindannyian kiváltságosnak tartották. Elsősorban az itt végzett hatalmas szellemi munka eredménye az egész későbbi tibeti kultúra (teológia, filozófia, irodalom, képzőművészetek) sajátos tartalma, és jórészt itt alakultak ki, itt formálódtak, finomultak a tibetiek – ma már a nyugati világban is jól ismert – „külső viszonyai”, vagyis a szélesebb (emberi és természeti) világgal fenntartott kapcsolatai is. (Más szóval: jórészt ilyen módon alakultak, és ilyen körülmények között csiszolódtak a tibeti kultúrát jellemző erkölcsi viszonyok.)

A „tibeti termelési mód” számos, a tibeti műveltségben közvetlenül megmutatózó következménnyel járt. Belőle származik például a tibeti írásbeliség bámulatos terjedelme: közsímet az a nézet, hogy a tibeti nyelven létrehozott irodalom terjedelmesebb, mint az ókortól máig megalkotott latin nyelvű írásbeliség. A tibeti irodalom gazdagságán máig ámul a nyugati világ, pedig – az imént említettek ismeretében – nincs mit csodálkoznia rajta. Ha elképzeljük a múlt hatalmas kolostorvárosait Tibetben, amelyekben olykor 6–8 ezer szerzetes élt és alkotott, mindjárt belátjuk, hogy ekkora „gyárakban” még ennek a roppant terjedelmű irodalomnak az előállítására sem okozhatott nehézséget. Az ember útja a világban a buddhizmus szerint sem „könnyű járás” csupán. Volt hát min tüprengeniük a tibeti szerzeteseknek, és volt mit írniuk az emberlét és általában a létezés nagy kérdéseiről. A hegyi falvak egykori öreg bölcsei kiválóan megszervezték a munkát: országukban sokan voltak, akiknek évszázadokon át nem volt más dolguk, mint gyarapítani a tibeti írásbeliséget.

Elég nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy az itt vázolt tibeti társadalmi formáció nem is feudális, és főleg nem őstársadalmi, egyetlen elemében sem. Hát akkor micsoda? Vajon mit kezdtek volna vele a tudós moszkvai és leningrádi tanácskozók, ha akad közöttük egy is, aki fölveti a *tibeti termelési mód* iménti kérdését?

Az is egészen biztos, hogy ez a társadalmi berendezkedés (a velejáró gazdasági jellemzőkkel együtt) nemigen tekinthető az egyetem történelem részének, hiszen, mondjuk ki bátran: a maga nemében *páratlan*. Még csak hasonlóval sem találkoztunk eddig sehol a világon. Mit kezdjünk hát vele éppen mi, akik néhány sorral feljebb még a marxistákat csúfoltuk, hogy milyen ügyetlenül és reménytelenül tapogatódnak az ázsiai gazdaság sötét labirintusaiban? Erdemes-e egyáltalán a végtelen számú

sokféleség tudatában tovább feszegetnünk manapság is az ázsiai termelési mód érzékeny kérdését? Különösen annak ismeretében, hogy mintha a tibetiek és a náluk sokkal nagyobb ázsiai közösségek útja – a marxisták hosszú (évszázados), de azután gyorsan megszűnő sürgetése nélkül is – ma már mégiscsak a világtörténelem közös végpontja felé tartana. A „felvilágosult, eszes és szabad emberiség egyetlen lehetséges világrendjéhez” kell tehát mindenkinek tartoznia?

Az utolsó másfél évszázadban az egész világ azokat az ideológiákat és az általuk kijelölt politikai irányokat követi, amelyek az „értelmes és önfejlődő történelem” elvét vallják. Hirdetői szentül hiszik, hogy létezik ilyen, és ez a nemes céllal bíró „okos történelem” azután megmenti és fölemeli majd a céltalanul stagnáló ázsiai földrészt is. Ez volt eddig a jövő reménysugara azok számára, akik aggodtak az óriás kontinensért.

Most azonban már a vak is láthatja, hogy a Kelet is a Nyugat útját járja, nincs tehát ok az aggodalomra. Csak hogy hová vezet ez a nyugati út? Hová? Ma már sokkal inkább erre az égető kérdésre kellene válaszolnunk, ahelyett, hogy Ázsia múltját és nem eléggé fejlett jelenét – a régi jó nyugati szokás szerint – lépten-nyomon leszóljuk. Hiszen – akár akartuk, akár nem, ez most már mindegy – megtörtént a keleti világ nagy világtörténelmi átalakítása, Kelet szinte teljes egészében Nyugattá változott. Persze láthatnánk ám ennek az immár közös útnak a végét, ha akarnánk egyáltalán. A történelem kényszerpályán halad, állomásai eléggé kiszámíthatóak. A „történelem végéig” hátralévő teljes útszakasz elég jól belátható, csaknem meg is mérhető (hogy legyen végre valami igazán fontos dolguk a mérnököknek is). Az ember mindig is ilyen közeli, bizalmas viszonyra vágyott a történelemmel, mindenekelőtt saját jelenével és jövőjével. Végre itt van a történelem a markunkban – pályájáról nem tud letérni, nem tud megszökni, szembenézhet vele, akinek van hozzá bátorsága. De ahogy az egyes ember sem akarta soha, úgy alighanem az emberiség egésze sem akar szembenézni maradék életének (történelmének) százalmas kurtaságával.

A „haladás”, a „jólét”, a „gazdasági növekedés” és a „tudományos ésszerűség” eredményei sokak szemében kétségbevonhatatlan garanciát jelentenek minden idők minden egyes civilizációs problémájára. A jövő eredményei majd megoldást hoznak mai gondjainkra, bármilyen súlyosak legyenek is – állítják meggyőződéssel a fejlődésvallás követői. Miért pont most lenne másképp, mint régen volt? Hát nem oldottunk meg eddig is minden problémát? Ez a naiv szemlélet rendben is lenne – békeidőben. Akkor, amikor még bőven van idő a haladás valódiságának eldöntésére, van mód a jólét növelésére, a gazdasági növekedés fenntartására, és létezik még a tudomány ésszerűségébe vetett bizalom is. Magyarul: ha vannak még tartalékok *minden* területen. Csakhogy a „mindent megoldó” emberi szellem tartalékait senki a világon nem képes felmérni, és nem látjuk pontosan a minket fenyegető veszély mértékét sem.

A környezeti veszélyeztetettség fokozódása olyan lassú (és olyan lassan érzékelhető) folyamat, hogy a rendszerszerű okok, amelyek majd a végső helyzetet előidézik, egészen az utolsó pillanatig szinte láthatatlannak maradnak. Majd csak akkor válnak nyilvánvalóvá, amikor feltűnésük azonnal óriási pánikot okoz. Addig a pillanatig az ember pontosan úgy fog viselkedni, ahogy

eddig viselkedett: nem vesz tudomást a veszélyről, vagyis sem fizikai létfeltételeinek, sem erkölcsi és szellemi tartalékainak kimerüléséről. Ilyen esetekben egy-egy kisebb fokú rémület, ijedtség is embervoltunk teljes elvesztését eredményezheti (nemegyszer láttunk már példát rá a történelemben). A legkisebb méretű rendellenesség is katasztrofális körülményeket idézhet elő, következményei pedig minden képzeletet felülmúlnak. A legmerészebbet és a legkíméletlenebbet is.

Minden hasonló körülmény a mindenkori nyugati (típusú) hősnek abból a végzetes tévedéséből származott, hogy történelmi helyzetekben mindeddig minden egyes alkalommal túlbecsülte képességeit, és túlméretezte kompetenciáját. Ehhez képest alkotja meg (teljesíthetetlen) terveit ma is, és tüzi ki (elérhetetlen) céljait. Elég jól kiszámítható, hogy józan, visszafogott önértékeléssel és szükséges mértékű önkorlátozással a közeljövőben még elkerülhető lenne egy ilyen teljes kimerülésből következő világállapot.

A pánik megelőzése érdekében már eddig is komoly hasznát vehette volna a világ a régi ázsiai életvezetés önkorlátozási gyakorlatának, ügyes „fortélyainak”. Ázsia régi társadalmi bőséggel szolgált az effélével, az iménti tibetihez is hasonló, egyszerű és jól használható mintákkal. Míg a tibetiek teokrácia korabeli társadalmi és gazdasági berendezkedése kuriózum, sőt teljességgel rendhagyó, addig a régi Kína társadalmi példaképe éppen a józan konfucianus mértéktartás, azaz az önkorlátozás elvének és gyakorlatának köszönheti két és fél évezredes stabilitását, társadalmi épületének szilárd morális alapjait és otthonosságot teremtő kultúráját, amelyből mindenkor bőséges inspirációt (élet- és munkakedvet) merítettek a kínaiak.

Ha nem hajszolnánk önértékelésünk hiú és hazug képeiből származó kivitelezhetetlen társadalmi elgondolásokat, utópiákat (amelyek mindig a pusztítás irányába hatnak, mert jobb világ sohasem születik belőlük, hívei azonban a régit mindig lerombolják), szellemi erőink – ahogy azt az ázsiai történelmi példák mutatják – éppen elegendőek lennének közösségeink életének kényelmes és biztonságos fenntartására.

A nagyraágygó, telhetetlen utópiák otromba, élettelen konstrukciók, a nyugati világ rögeszméi, rémes hallucinációi. A valódi civilizációk összetett és végtelenül törekény rendszerek, olykor meghökkenítő, más közösségekben nyilvánvalóan alkalmazhatatlan sajátosságokkal. Azonban éppen ez adja értéküket és létezésüket, természetesen, magával ragadó szépségüket. Figyelmes, gyöngéd bánásmódot igényelnek. Illetlenség rajtuk regényes világtörténelmi ábrándokat számon kérni, kiváltképp, ha azokról tudjuk jól, hogy szűkebb környezetben sem valósíthatók meg, és főleg nem tartósan. Az öreg ázsiai civilizációk ezért nem álmodtak maguknak soha semmilyen (legfőképpen nem „egyetemes”) társadalmi utópiákat, inkább a saját portájukon söprögettek szorgalmasan. Mindenütt akadt épp elég tennivaló, amit csak maguk végezhetek el tisztelegéssel, sikeresen. Visszatekintve is jól láthatjuk, hogy soha nem lett volna szükségük sem „civilizátorokra”, sem „világtörténelemre”.

Ezek helyett a hamis és erőszakos (civilizátori és világtörténelmi) törekvések helyett eltanulhattuk volna tőlük a megmaradás finom és biztonságos technikáit, az értelmes létezés (ésszerű együttélés) fenntartásának műhelytitkait.